COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie
mw. J. Chabinath
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
drs. M. Koenders
mw. drs. L.A. Nizet
mw. drs. C. Scheffer
drs. A. Schuurman
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
D. Brouwer de Koning
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, september 1995

A. **HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING**
M. Höfkens
oktober 1990

B. **BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK**
L.A. Nizet
1990

C. **INVENTARISATIE**
L.A. Nizet
1990

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCHE-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
   2.1 Afwatering

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK
   3.1 Agrarisch grondgebruik
   3.2 Niet-agrarisch grondgebruik
   3.3 Visuele karakteristiek

4. INFRASTRUCTUUR
   4.1 Wegen
   4.2 Wateren
   4.3 Dijken
   4.4 Overig

5. NEDERZETTINGEN
   5.1 Algemeen
   5.2 Kernen
   5.2.1 's-Gravendeel
   5.2.2 De Wacht
   5.2.3 Schenkeldijk

LITERATUURLIJST

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARATERISTIEK

C. INVENTARISATIE

A. HISTORISCHE-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

's-Gravendeel is de meest oostelijk gelegen gemeente in de Hoeksche Waard. De omliggende gemeenten zijn (N.O.Z.W.) Zwijndrecht, Dordrecht, Strijen en Binnenmaas.
De gemeente ligt aan de zuidelijke oever van de Oude Maas en de westelijke oever van de Dordtse Kil.
De huidige gemeente omvat de vroegere ambachtsheerlijkheden 's-Gravendeel en Leerambacht, het in 1856 toegevoegde in de Hoeksche Waard liggende deel van de vroegere gemeente De Mijl-Krabbe-Nadort en de in de tweede helft van de twintigste eeuw toegevoegde Polder Klein Koninkrijk, die daarvoor bij de gemeente Dordrecht hoorde. In 1876 werd een grenscorrectie tussen de gemeenten 's-Gravendeel en Strijen doorgevoerd.
De gemeentegrenzen van 's-Gravendeel zijn administratief bepaald. De grens loopt dwars door de polders en de omringende wateren.

De gemeente 's-Gravendeel heeft een oppervlakte van 20,7 km² en telde op 1 januari 1989 8.424 inwoners. De bevolkingsdichtheid bedraagt 441 inwoners per km² (land-oppervlakte). De gemeente telt als kernen het dorp
's-Gravendeel en de buurtschappen De Wacht en Schenkeldijk.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

De fysische gesteldheid van het gebied waar nu 's-Gravendeel ligt, werd sterk bepaald door de St. Elizabethsvloed van 1421. Tijdens deze overstroming ging het land dat lag tussen de bedijkingen van de Grote of Zuidhollandse Waard verloren. Het gebied dat oorspronkelijk bestond uit oude zeeklei waarop zich veen had afgezet, verloor toen en ook al tijdens eerdere overstromingen zijn veenlaag die door het water werd weggespoeld.
In de jaren daarop vormde zich langzaam een reeks van aflopende kalkrijke schor- en gorsgronden van verschillende zwaarte, bestaande uit kleiig zand en lichte klei.
Deze gronden werden doorsneden door van zuid naar noord lopende kreken, waarvan de ligging nu nog vaak herkenbaar is aan een onregelmatige verkaveling. Ter plaatse van de Polder Groot Koninkrijk heeft zich zwaardere klei afgezet. Langs de Polder Groot Koninkrijk bevinden zich rietgorzen.

De 12 polders liggen op verschillende niveaus; Nieuw-Bonaventura ligt het laagst met een niveau van gemiddeld 1,2 -N.A.P. De overige polders hebben een nivea ëvarierend van 0,2 tot 0,4 -N.A.P. De Oude Gorzenpolder ligt als enige boven N.A.P., namelijk op 0,5 +N.A.P.

2.1. Afwatering

De afwatering van de Polder Nieuw-Bonaventura vond vanoudsher plaats bij Puttershoek op het Lorregat en de Oude Maas, bij 's-Gravendeel door een sluis op de Dordtse Kil en bij Strijen op de Strijense haven.
Aanvankelijk geschiedde de bemaling met behulp van vier windmolens, twee te Puttershoek, één te 's-Gravendeel en één te Strijen. De bemaling bij
Strijen werd al spoedig stopgezet. De afwatering te 's-Gravendeel liep via de voorkreek die door middel van een sluis in verbinding stond met het boezemwater. Vandaar vond de afwatering plaats op de Dordtse Kil. In 1870 werd de bemaling van de polder overgenomen door het stoomgemaal Het Hooft van Benthuizen te Puttershoek waardoor de gehele polder nu afwaterde op de Oude Maas. Het stoomgemaal werd later vervangen door een elektrisch gemaal. Het afwateringspatroon volgde nu een zuid-noord richting. De Polder De Mijl die aanvankelijk met behulp van een windmolen uitwaterde op de Dordtse Kil werd in 1870 ook opgenomen in de bemaling door het gemaal te Puttershoek.
De polders Mookhoek en Trekdam werden na de bedijking van Trekdam waterstaatkundig tot een polder verenigd. De afwatering op de Dordtse Kil in west-oostelijke richting vond plaats met behulp van een windmolen bij buurtschap Het Spui. Sinds 1868 vond de bemaling plaats door een stoomgemaal dat later door een dieselgemaal werd vervangen. Ook de Kilpolder wordt sinds 1925 door dit gemaal bemalen nadat de afwatering aanvankelijk in west-oostelijke richting op natuurlijke wijze en later met behulp van een windmolen plaats had op de Dordtse Kil.
De Meeuwenoordsche Polder waterde aanvankelijk op natuurlijke wijze af in west-oostelijke richting in de Dordtse Kil. In 1878 werd bemaling echter noodzakelijk. Sinds 1916 wordt de polder samen met de Strijense Polder, Het Kooiland en Oud Beversoord bemalen en watert nu uit op het Hollands Diep.

De Polder Het Landigje Bevershoek waterde aanvankelijk op natuurlijke wijze af op de Dordtse Kil. Sinds 1880 werd de polder bemalen door een stoomgemaal dat in 1908 werd vervangen door een motorgemaal. Na de bebouwing vindt de afwatering plaats door middel van de dorpsriolering. De
Strijense Polder watert uit op het Hollands Diep.
In 1878 werd het stoomgemaal De Volharding voor de bemaling in gebruik genomen. Tegenwoordig zorgt een elektrisch gemaal voor de bemaling.
De Polder Nieuw Beversoord waterde aanvankelijk natuurlijk via de Bijlepolder af in de Dordtse Kil. Sinds 1911 werd de natuurlijke uitwatering versterkt door een windmolen. Sinds 1921 vindt bemaling plaats via het stoomgemaal De Volharding in de Strijense Polder, waardoor de polder nu afwatert op het Hollands Diep.
De afwatering van de Polder Groot Koninkrijk vond aanvankelijk op natuurlijke wijze plaats op de Oude Maas. In 1876 werd ter versterking van de natuurlijke waterlozing een stoomgemaal benut. In 1896 werd deze echter weer buiten gebruik gesteld en geschiedde de lozing weer op natuurlijke wijze. Tegenwoordig wordt de polder bemalen door een dieselgemaal.
De Oude Gorzenpolder en de Bijlepolder wateren in west-oostelijke richting beide op natuurlijke wijze af op de Dordtse Kil.
Op de polder Groot Koninkrijk na zijn alle polders opgenomen binnen de dijkring van de Hoeksche Waard. Het waterschap De Groote Waard is belast met de zorg voor de afwatering en de dijken.

3. LANDSCHAPSSTRUCTUUR EN GRONDGEBRUIK

Na de bedijking van de Polder Nieuw-Bonaventura werden vanaf de dijken van west naar oost en van noord naar zuid wegen aangelegd die het landschap in blokken verdeelden. Haaks op deze wegen werden lange percelen verkaveld. Daar waar de verkaveling onregelmatig verloopt, is de loop van de oude kreken nog te herkennen. Ook de Polder Mookhoek kent dit verkavelingspatroon. De kleinere polders ten oosten en ten zuiden van Nieuw-Bonaventura en Mookhoek zijn rechtstreeks in smalle stroken vanaf de dijk verkaveld. Ook hier kenmerkt de verkaveling zich soms door een grillig verloop dat zijn oorzaak vindt in aanwezige kreken of kreekresten. De Polders Groot Koninkrijk en de Mijlpolder (voor wat betreft het landbouwgedeelte) zijn eveneens in smalle stroken vanaf de dijk verkaveld.
Een ruilverkaveling in de twintigste eeuw zorgde voor grotere kavels in de kleinere polders, terwijl in Nieuw-Bonaventura kleine wijzigingen werden doorgevoerd die tot wat schaalvergroting leidden.

3.1. Agrarisch grondgebruik

Sedert de bedijking werden de gronden binnen de huidige gemeente 's-Gravendeel overwegend gebruikt voor akkerbouw, terwijl een klein gedeelte werd gebruikt voor veeteelt. De veeteelt stond overwegend ten dienste van de akkerbouw daar ze zorgde voor de bemesting van het land. Met de komst van een betere bemaling van de polders nam ook het percentage grasland af. Grasland is te vinden aan de randen van de polders en langs kreken en geulen.
Het belangrijkste produkt van de akkerbouw was tot 1900 voornamelijk vlas. Daarna nam het aandeel van dit produkt af om in 1970 ten slotte geheel te verdwijnen. De plaats van het vlas werd daarna ingenomen door aardappelen en suikerbieten. Tegenwoordig wordt ook een voorzichtig begin gemaakt met het telen van fruit.
De Polder Groot Koninkrijk werd van oudsher uitsluitend gebruikt voor veeteelt, ook tegenwoordig is hij er nog voor bestemd. Herverkaveling in de jaren tachtig van de twintigste eeuw zorgde voor vergroting van de kavels in de diverse polders.

3.2. Visuele karakteristiek

Het grootste gedeelte van de gemeente 's-Gravendeel kenmerkt zich door een uitgestrekt weids polderlandschap dat doorsneden wordt door een aantal hoger gelegen dijken. Naast de dorpskern van 's-Gravendeel zijn de rietgorsgronden langs de Oude Maas en de waterkerende dijk langs de Dordtse Kil te onderscheiden.
Door de grote hoeveelheid landbouwgrond is hier sprake van een typisch landelijk gebied.
In de polders zelf bevindt zich weinig opgaande beplanting. Daarentegen kenmerken de binnendijken zich door een lineaire, vaak intensieve beplanting die de dijken een laanachtige aanblik geven. De zeedijken zijn niet beplant. Blikvangers in het landschap zijn de hoogspanningsleidingen door de Polders Mookhoek, Trekdam (en

Nieuw-Bonaventura), de watertoren van 's-Gravendeel in de Trekdamse Polder en de kerktoren en molen van 's-Gravendeel.

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Wegen

De eerste wegen die in 's-Gravendeel werden aangelegd, waren de polderwegen in Nieuw-Bonaventura, die de dijken van deze polder moesten verbinden en van waaruit tevens het gebied verkaveld werd. Hierdoor hadden zij een belangrijke lokale functie. Rond 1900 waren deze wegen al verhard met grind, macadam, gruis of schelpen. De kruinen van de binnendijken dienden ook als basis voor de wegaanleg en bezaten interlokale betekenis doordat zij de verschillende plaatsen met elkaar verbonden. Langs deze wegen ontwikkelde zich veelal een intensieve lintbebouwing.
De dorpskern van 's-Gravendeel had van oudsher een regionale verkeersfunctie doordat de weg naar het veer naar Wieldrecht door het dorp liep. Pas met de komst van de Kiltunnel is het doorgaande verkeer uit de dorpskern verdwenen.
Door het gebied van de gemeente 's-Gravendeel lopen twee provinciale wegen, de S43 van de Blaakse Dijk naar 's-Gravendeel en de S44 van 's-Gravendeel naar Strijen. Beide wegen kwamen in het begin van de jaren dertig gereed. De weg naar Strijen (S44) heeft een interlokale functie en kwam tot stand door verbetering van bestaande binnendijkse wegen. De weg
Blaakse Dijk-'s-Gravendeel (S43) had en heeft een regionale betekenis doordat hij de verbinding vormt tussen de Hoeksche Waard en het eiland van Dordrecht. Deze weg kwam tot stand langs de Maasdamseweg, een polderweg, die zich meer dan de bochtige dijkwegen leende voor een doorgaande verbinding. Het laatste deel van deze weg liep tot het begin van de jaren zeventig door Polder De Mijl. De komst van de Kiltunnel in 1978, die een vaste oeververbinding tussen de Hoeksche Waard en het eiland van Dordrecht tot stand bracht, maakte aanleg van een stuk weg zuidelijk van de dorpskern noodzakelijk. Het weggedeelte door Polder De Mijl verloor hierdoor zijn regionale betekenis. De S43 zorgt voor aansluiting op de Rijkswegen A16 Rotterdam-Breda en de A29 Rotterdam-Hellegatsplein.

4.2. Wateren

's-Gravendeel is aan de noord- en oostzijde omgeven door water. De Oude Maas in het noorden en de Dordtse Kil in het oosten.
De Dordtse Kil, aanvankelijk 's-Gravendeelse Kil geheten, was een natuurlijke vaarweg, die aan het eind van de zestiende eeuw werd vergraven en uitgediept en toen ook zijn huidige naam kreeg.
Boven de Dordtse Kil lag de Krabbe, tot 1658 toen het Malle Gat werd gegraven de enige verbinding tussen Dordtse Kil en Oude Maas. De Krabbe was een doorgang die de neiging had te verzanden. Regelmatig werd hij uitgediept, maar voor grotere schepen was het niet mogelijk de Oude Maas te bereiken. Reden waarom 's-Gravendeel een overslagfunctie voor schepen kreeg.
Tot 1831 ging al het scheepvaartverkeer richting Rotterdam via de wateren rond 's-Gravendeel. Met het gereedkomen van het Voorns Kanaal in dat jaar, dat Rotterdam een directere verbinding gaf met de zee, nam het scheepvaartverkeer sterk af. In 1882 werd tijdens verbeteringswerkzaamheden aan de Dordtse Kil en het Malle Gat een

dam gelegd in de Krabbe. Met het baggermateriaal werd de Krabbe grotendeels gedempt, terwijl hij door de aanleg van de dam verder verlandde. Wel kreeg de Krabbepolder door de aanleg van de dam een vaste verbinding met de Polder Groot Koninkrijk.
In de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd de Krabbe weer geschikt gemaakt voor de scheepvaart. De Krabbe werd hiervoor uitgediept en de dam werd verwijderd. De haven van 's-Gravendeel in de dorpskern werd toen grotendeels gedempt. Tegelijkertijd werd in de Polder Klein Koninkrijk een nieuwe haven aangelegd.
Toch bleef 's-Gravendeel een regionale scheepvaartfunctie houden doordat landbouwprodukten, brandstoffen en bouwmaterialen beter per schip konden worden vervoerd. De verbeterde wegverbindingen hebben deze functie in de laatste jaren echter voor een groot deel doen verdwijnen.
Door de gemeente lopen een groot aantal kreken of kreekresten. De Voorkreek is opgenomen in de dorpsbebouwing van 's-Gravendeel en bepaald voor een belangrijk deel het dorpsgezicht. De kreken worden veelal gebruikt als watergang ten behoeve van de afwatering.
Over de Dortse Kil was tot de komst van de Kiltunnel bij 's-Gravendeel een veer naar Wieldrecht aanwezig. Bij de Wacht was een voetveer naar het eiland van Dordrecht aanwezig. Het voetveer werd na de Tweede Wereldoorlog opgeheven.

4.3. Dijken

De gemeente omvat een aantal waterkerende dijken die te zamen een deel van de hoofdwaterkerende ring rond de Hoeksche Waard vormen. Het betreft hier de buitendijken (zeedijken) of delen daarvan van de polders: De Mijl, Nieuw-Bonaventura, Trekdam, Nieuw Beversoord, De Bijle en de Oude Gorzen. Deze dijken liggen op 5 à 6 meter boven het maaiveld van de polders.
De overige dijken (binnendijken) rond de polders doen dienst als hoogwaterkerende dijken en zijn doorgaans 3,5 meter boven het maaiveld gelegen.
De dijken dateren uit de laat zestiende en begin zeventiende eeuw, maar zijn in de loop van de eeuwen verstevigd en opgehoogd. Na 1953 zijn de dijken die deel uitmaken van de hoofdwaterkerende ring op Deltahoogte gebracht.
Tot 1898 waren de zeedijken in onderhoud bij de polders, daarna werd vanwege de soms slechte zorg voor de dijken het onderhoud overgedragen aan het waterschap de Oost-Hoeksche Dijken. Sinds 1977 worden alle dijken beheerd door het waterschap De Groote Waard.
De profielen van de binnendijken onderscheiden zich doordat de helling aan de kant van de vroegere zeezijde over het algemeen flauwer is dan die aan de ingepolderde zijde. De binnendijken hebben een lokale verkeersfunctie doordat de kruinen van de dijken van wegen zijn voorzien. Langs deze wegen is beplanting met loofbomen te vinden, die de dijken een laanachtig aanzien geeft. Langs de binnendijken is intensieve lintbebouwing te vinden met uitzondering van de binnendijk van de Polder Nieuw Beversoord. Beplanting en bewoning ontbreken bij de zeedijken.

4.4. Overige

Sinds 1914 beschikt 's-Gravendeel over een waterleidingbedrijf. Het pompstation is gevestigd in de Trekdamse Polder, waar water uit de Dordtse Kil wordt gepompt.
In 1927 ging het waterleidingbedrijf voor 's-Gravendeel op in de Stichting Kilwaterleiding die acht gemeenten in de Hoeksche Waard van drinkwater voorzag. Tegenwoordig is de Kilwaterleiding opgegaan in de Bronwaterleiding Hoeksche Waard die het gehele eiland van drinkwater voorziet.
De ronde gepleisterde watertoren in de Trekdamse Polder dateert uit 1913. Van 1912 tot 1959 was in 's-Gravendeel een gasfabriek gevestigd.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De stichting van 's-Gravendeel valt samen met de bedijking van de Polder Nieuw-Bonaventura in 1593. Het gebied rond 's-Gravendeel werd snel vergroot door de bedijking van de Polders Mookhoek (1600), Trekdam (1605) en De Mijl (1617). Later in de zeventiende eeuw volgde de Polders De Strijense (1647), De Kil (1667), Nieuw Beversoord (1667), De Meeuwenoordse (1670), Het Landigje Bevershoek (voor 1669). de Bijlepolder en de Oude Gorzenpolder waren aanvankelijk buitenpolders en werden pas na de watersnood van 1953 binnen de hoofdwaterkering opgenomen.
De Polders Groot en Klein Koninkrijk werden in de 18e eeuw bekaad maar bleven buiten de hoofdwaterkering.
De gemeente 's-Gravendeel omvat de kernen 's-Gravendeel en de buurtschappen Schenkeldijk en De Wacht.
Een deel van de bebouwing in de gemeente 's-Gravendeel bevindt zich langs de binnendijk van de Polder Nieuw-Bonaventura, waar deze grenst aan de Trekdamse Polder. De boerderijen in de Polder Nieuw-Bonaventura zijn
voornamelijk in het oostelijk deel van de polder te vinden.
Opgemerkt moet nog worden dat 's-Gravendeel tijdens de watersnoodramp van 1953 één van de zwaarst getroffen gemeenten was. De gehele gemeente kwam onder water te staan. De watersnood had verder geen blijvende gevolgen voor 's-Gravendeel. Wel vond een dijkverzwaring plaats.

Het inwonertal van de gemeente als geheel ontwikkelde zich als volgt:

jaartal	aantal inwoners
1843	2.850
1860	2.924
1873	3.477
1890	3.965
1920	4.712
1950	5.316
1970	7.000
1989	8.424

Van de buurtschappen valt het bevolkingsaantal in het verleden niet nauwkeurig na te gaan. In 1987 had Schenkeldijk 600 en De Wacht 70 inwoners. Opvallend is de sterke bevolkingstoename van de gemeente na 1950, die grotendeels veroorzaakt werd door de verbeterde verbindingen met Rotterdam en Dordrecht, wat de vestiging van een groot aantal forensen tot gevolg had.

5.2. Kernen

5.2.1. 's-Gravendeel

's-Gravendeel ligt in de noordwesthoek van de polder Nieuw Bonaventura en het zuid-oosten van de polder De Mijl en omvat de gehele polder het Landigje Bevershoek.
De stichting van het dorp vond plaats rond 1600, direct na de bedijking van de Polder Nieuw-Bonaventura. De opbouw van het dorp vond plaats via het Kaai-Voorstraat-Kerkringtype, dat ook op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden voorkomt. Dit wil zeggen, dat haaks op de zeedijk (voor het dorp kaai genoemd) een weg werd aangelegd in de richting van de kerk. Deze straat is in 's-Gravendeel gelegen langs een kreekrestant, waardoor een Noord en Zuid Voorstraat zijn ontstaan. De Kreek is hier zeer breed, waardoor de ruimte tussen de gevels ongeveer 50 meter bedraagt. Bij de uitbreiding van de bebouwing werd volgens dit nederzettingsprincipe een achterstraat, parallel aan de Noord en Zuid Voorstraat gebouwd, de Rijke- straat.
In 1749 stonden in 's-Gravendeel inclusief de verspreide bebouwing 194 huizen en 1 korenmolen. Een hevige brand verwoestte in 1825 een groot aantal panden in de Noord en Zuid Voorstraat terwijl de Langestraat geheel afbrandde. Na de brand vond vrij snel herstel plaats.
In 1850 bevond de bebouwing zich langs de Noord- en Zuid Voorstraat, de Rijkestraat, de Achterdijk, de Smidsweg, de Langestraat, de Kerkstraat, de Kortestraat, 't Weegje, de Beneden Havendijk, de Beverhoekstraat, de Leerambachtstraat, de Renoishoekstraat en de Gorsdijk. De bebouwing langs de Noord- en Zuid Voorstraat was al redelijk verdicht. De overige bebouwing nam in dichtheid af in de richting van de dorpsgrens.
De haven speelde in deze tijd een belangrijke rol voor 's-Gravendeel. De haven lag tussen de polder De Mijl en de polder het Landigje Bevershoek. Een deel van de inwoners vond zijn bestaan in de haven- of met de haven verwante activiteiten. Tot 1831 had de haven een belangrijke functie voor de overslag van de lading van zeeschepen die bij 's-Gravendeel niet over de ondiepe Krabbe konden varen en daardoor genoodzaakt waren hun lading op binnenschepen over te laden.
In 1831 verdween deze functie doordat het Voorns Kanaal gereed kwam dat Rotterdam een nadere verbinding met de zee gaf dan tot dat jaar Dordtse Kil, Krabbe en Oude Maas hadden gedaan.
Het belangrijkste middel van bestaan in 's-Gravendeel was echter de akkerbouw. Produkten hiervan waren vlas en aardappelen. In het dorp vond een groot deel van de vlasverwerking plaats. Het betrof hier niet alleen verwerking van de eigen produkten, ook van elders werd de vlas aangevoerd. 's-Gravendeel werd hierdoor het centrum van de vlasverwerking.
In het dorp was verder een scheepstimmerwerf, voor de bouw van binnenschepen en een brouwerij aanwezig. Voorts waren in het dorp winkels aanwezig.
In de periode tot de eeuwwisseling breidde de bebouwing zich uit langs de Frisostraat in zuidelijke richting, de Molendijk in noordelijke richting en langs de Havenstraat. Verder vond verdichting van de bestaande bebouwing plaats. In de Rijkestraat werd in 1869 een Gereformeerde Kerk ge- bouwd. In 1895 kwam in de Zuid Voorstraat een Christelijk Gereformeerde Kerk tot stand. Ten westen van de Kortestraat wed aan het einde van de negentiende eeuw een begraafplaats aangelegd. De Nederlands Hervormde Kerk aan de Kerkstraat dateert uit 1905. Hij is gebouwd op de plek waar tot 1904 een door brand verwoeste uit 1637 daterende kerk stond.
Tot de Tweede Wereldoorlog vond uitbreiding van de bebouwing plaats aan weerszijden van de Oranjestraat. In de polder 't Landigje Bevershoek werden de Dr. Bosscherstraat en de Badhuisstraat aangelegd. Aan de oostelijke zijden van deze straten

werd gebouwd. In de Mijlpolder werd de Nieuwe weg aangelegd waarlangs bebouwing tot stand kwam. De al bestaande bebouwing werd verder verdicht.
Door het geïsoleerde karakter van de Hoeksche Waard was het eiland nog steeds voor een groot deel op het vervoer per schip aangewezen. Daardoor bleef de haven van regionale betekenis. Belangrijk was het vervoer van landbouwprodukten, brandstoffen en bouwmaterialen. Ook met het plempen van De Krabbe bleef de haven deze functie behouden.

Onder invloed van het toenemende bevolkingsaantal vond na de Tweede Wereldoorlog uitbreiding van 's-Gravendeel plaats met een dorpswijk in de Polder Het Landigje Bevershoek.
Tijdens de watersnoodramp van 1953 was 's-Gravendeel een van de meest getroffen gemeenten. Langs de Molendijk werden 20 huizen verwoest.
In de jaren zeventig ging men over tot demping van een groot deel van de haven en aanleg van een haven in de Polder Klein Koninkrijk.
De dorpskarakteristiek werd tot 1970 in hoge mate bepaald door de aanwezigheid van vlasverwerkende bedrijven. Een derde van het Nederlandse vlas werd in 's-Gravendeel verwerkt. De na 1970 vrijgekomen bedrijfspanden werden grotendeels gebruikt door andere bedrijven.
In de jaren tachtig volgde uitbreiding met nog twee dorpswijken ten westen en ten zuidwesten van de oude dorpskern.

5.2.2. De Wacht

De buurtschap de Wacht ligt rond de dijk tussen de Kilpolder en de polder Nieuw Beversoord.
De Wacht ontstond rond de plaats waar de Admiraliteit van de Maze in 1669 een versterkte wacht en controlepost vestigde. Vanwege het vele scheepvaartverkeer en de overslag die bij 's-Gravendeel plaatsvond was belastinginning op de goederen hier noodzakelijk. De wachtpost werd in de negentiende eeuw afgebroken.
In 1850 betrof het niet meer dan een drietal boerderijen. De boerderijen lagen alle aan de dijk tussen de Kilpolder en de polder Beversoord.
De bewoners hielden zich voornamelijk met de aardappelteelt bezig.
Rond de eeuwwisseling was het aantal boerderijen verdubbeld. Uitbreiding had plaatsgevonden aan de dijk langs de Dordtse Kil. Vanuit de Wacht liep een voetveer naar het eiland van Dordrecht. Tot de Tweede Wereldoorlog vond verder nog weinig uitbreiding van de bebouwing plaats.
Als gevolg van een dijkverzwaring na de watersnood van 1953 moesten de boerderijen aan de dijk langs de Dordtse Kil verdwijnen. In westelijke richting werden langs de dijk van de Kilpolder en de polder Beversoord vijf huizen bijgebouwd.
Als vanouds bleef de aardappelteelt het voornaamste middel van bestaan.
Het voetveer over de Dordtse Kil werd na de oorlog opgeheven.

5.2.3. Schenkeldijk

De buurtschap Schenkeldijk ligt in de zuidoostelijke hoek van de Mookhoekpolder.
De eerste bebouwing vond plaats aan de zeezijde van de dijk. Aan het eind van de negentiende eeuw werd ook aan de landzijde van de dijk gebouwd.

- Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941]. samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij, z.j..

- Vermooten, M. en Smit, T. (1989)
Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations, Noord- en Zuid-Holland en Flevoland. Hapert.

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. (1989)
Bibliografie van de historische geografie. Wageningen.

- Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in den provincie Zuid-Holland (1915). 's-Gravenhage.

- Witkamp, P.H. (1877)
Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Tiel.

- Witkamp, P.H. en Sipman. M.A. (1895)
Aardrijkskundig woordenboek van Nederland; Nieuwe uitgaaf. Arnhem/Nijmegen.

Regionaal/lokaal:

- Allewijn, M. (1954)
Van Grooten waert tot Hoeksche Waard, vijf eeuwen eiland historie, 's-Gravendeel.

- Economisch Technologisch Instituut, De Hoeksche Waard, z.p., z.j.

- Enkele beschouwingen omtrent de gemeentelijke herindeling in de Hoeksche Waard, z.p, z.j.

- Tresling, J.D.; Rondom de Binnenmaas, Rotterdam z.j.

- De Hoeksche Waard zoals het was 1900-1940, Oud Beyerland/Den Haag z.j.

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- Topografisch militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (T.M.K.) schaal 1:50.000, kaartblad 44, uitgave 1856

- Chromo-topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1 : 25.000.
  bladnr. 546, uitgave 1910
  bladnr. 564, uitgave 1910

- Truppenkarte schaal 1 : 50.000, bladnr. 44, uitgave 1941

- Topografische kaart van Nederland, schaal 1 : 25.000
  bladnr. 44A, uitgave 1935
  bladnr. 44A, uitgave 1988

- Kuyper, J.; Gemeente-atlas van Nederland, eerste uitgave 1869, herdruk Groningen 1971

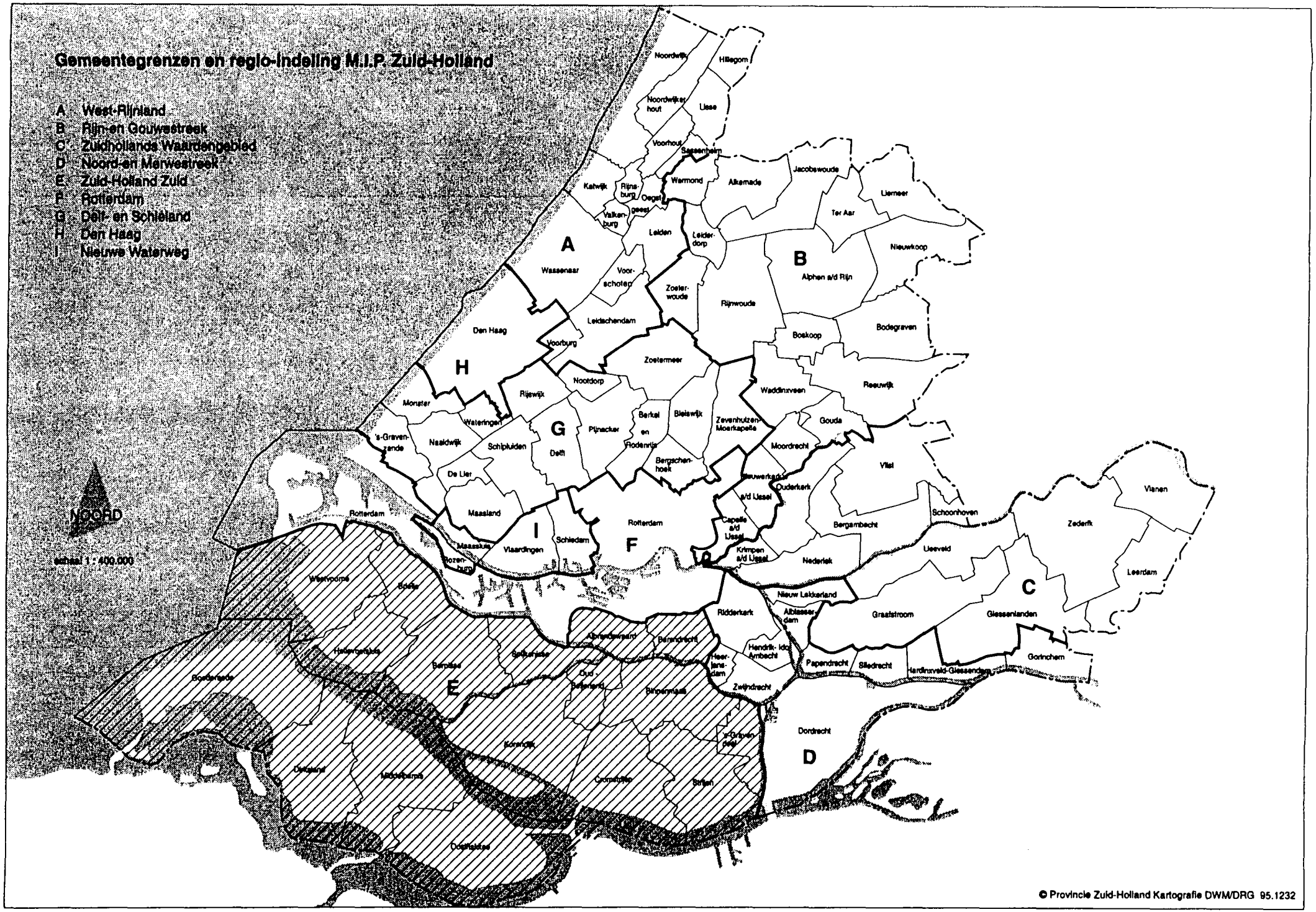
Gemeentegrenzen en regio-indeling M.I.P. Zuid-Holland
A West-Rijnland
B Rijn- en Gouwestreek
C Zuidhollands Waardengebied
D Noord- en Merwestreek
E Zuid-Holland Zuid
F Rotterdam
G Delft- en Schieland
H Den Haag
I Nieuwe Waterweg
NOORD
schaal 1 : 400.000
Noordwijk
Hillegom
Noordwijkerhout
Lisse
Voorhout
Sassenheim
Katwijk
Rijnsburg
Oegstgeest
Valkenburg
Warmond
Alkemade
Jacobswoude
Ter Aar
Lisse
Leiden
Leiderdorp
Wassenaar
Voorschoten
Zoeterwoude
Rijnwoude
Alphen a/d Rijn
Nieuwkoop
Leidschendam
Den Haag
Voorburg
Boskoop
Bodegraven
Zoetermeer
Nootdorp
Rijswijk
Waddinxveen
Reeuwijk
Monster
Wateringen
Berkel en Rodenrijs
Bleiswijk
Zevenhuizen-Moerkapelle
Gouda
s-Gravenzande
Naaldwijk
Schipluiden
Delft
Pijnacker
Bergschenhoek
Moordrecht
De Lier
Vlist
Ouderkerk a/d IJssel
Maasland
Rotterdam
Schiedam
Vlaardingen
Capelle a/d IJssel
Krimpen a/d IJssel
Bergambacht
Schoonhoven
Vianen
Zederik
Nederlek
Lieveld
Leerdam
Nieuw Lekkerland
Ridderkerk
Alblasserdam
Graafstroom
Gliessenlanden
Barendrecht
Hendrik-Ido-Ambacht
Papendrecht
Sliedrecht
Gorinchem
Zwijndrecht
Dordrecht
Binnenmaas
Korendijk
Cromstrijen
Strijen
Oostflakkee
Goeree-Overflakkee
Hellevoetsluis
Brielle
Westvoorne
Bernisse
Spijkenisse
Oud-Beijerland
Alblasserdam
© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1232

Figuur 4f.

Gemeente 's-Gravendeel

schaal 1 : 300.000

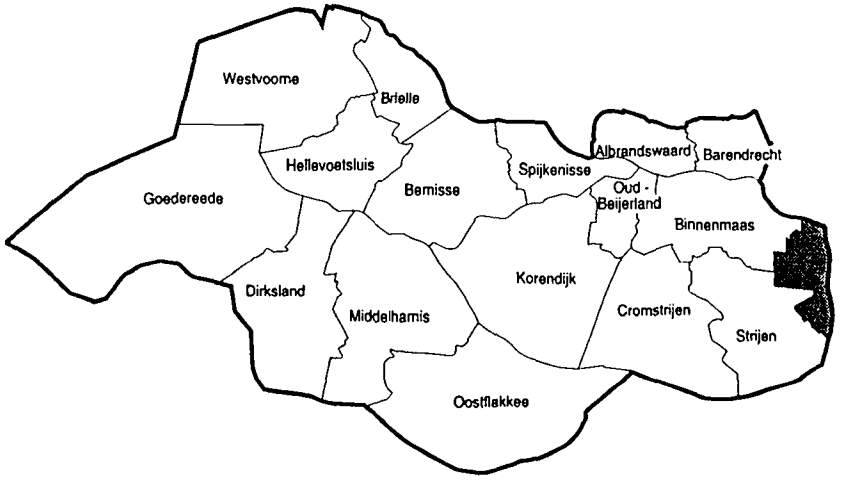

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1232

Bron: Kuyper, gemeenteatlas

Figuur 2

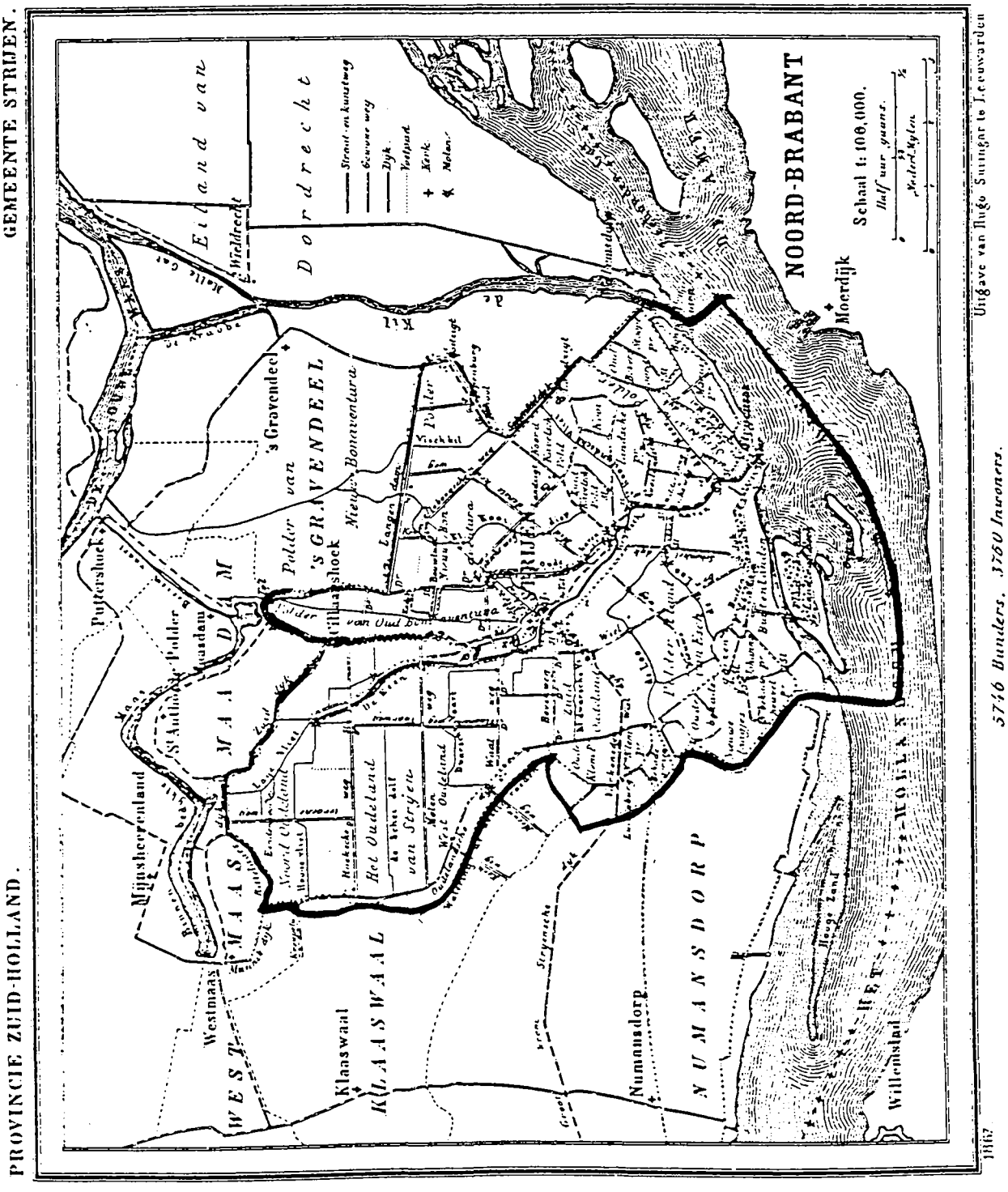

Topografische kaart 1 : 50.000,
kaartblad 96, verkend 1837/40, uitgave ?

Figuur 3

Topografische kaart 1 : 25.000, kaartblad 546,
Dordrecht, Uitgave 1910, verkend 1874, herzien 1889,
gedeeltelijk herzien 1908

Figuur 4

Topographische Inrichting.

Sch

Figuur 5

Uitsnede topografische kaart 1 : 25.000, kaartblad 564
Willemsdorp, uitgave 1910, verkend 1874, herzien 1889,
gedeeltelijk herzien 1908

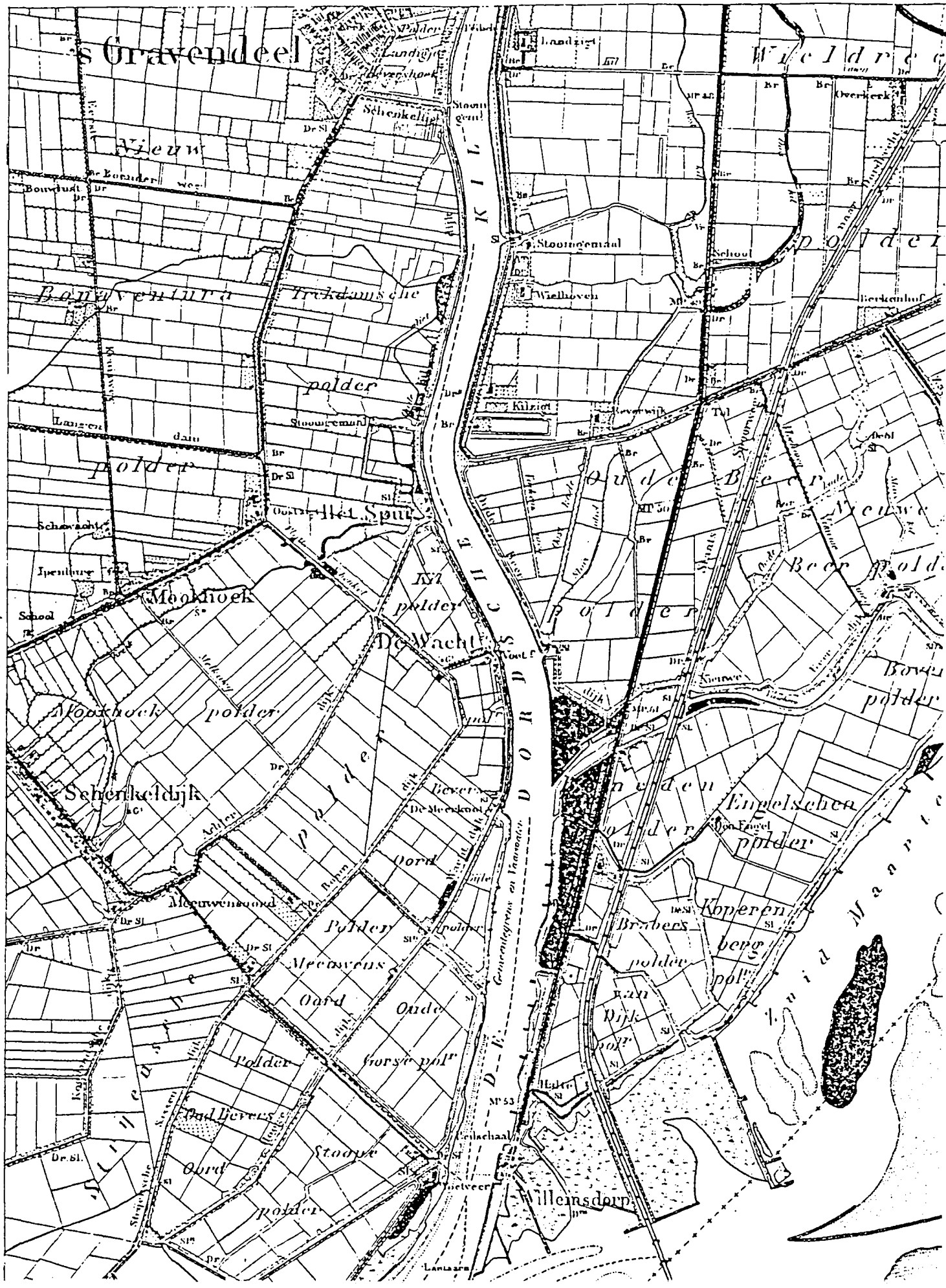

kaartblad 44 A Lage-Zwaluwe, uitgave 1935 Figuur 6

Straatnamenkaart 's-Gravendeel Figuur 7

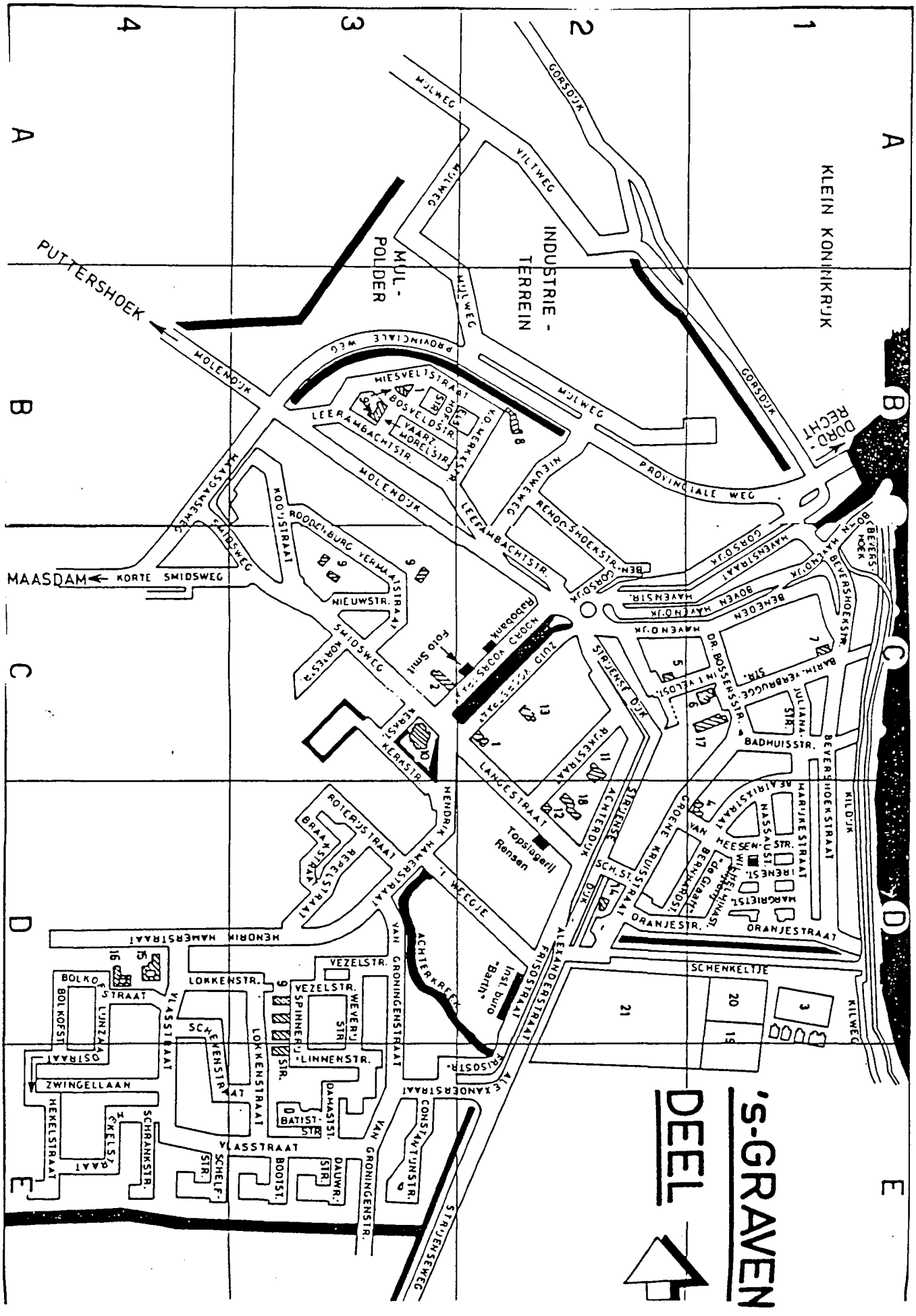

LEGENDA BIJ DE KAART VAN DE FUNCTIONEEL-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING IN HOOFDLIJNEN ± 1850-1945 (± 1:10.000 of ± 1:14.000, 1980)

K E R N — Gehucht, dorp, stad

Bestaande kern ± 1850

Omvang kern ± 1945

Terrein gedomineerd door Nijverheid, Handel en Industrie: ± 1850 ± 1945

Richting van Algemeen-Ruimtelijke ontwikkeling

Lineaire ontwikkeling

1900 — Hoofdweg met jaar van opening

1900-1930 — Spoorweg met openings- en sluitingsjaar

1900-1930 — Lokaalspoorweg met openings- en sluitingsjaar
Tramweg met openings- en sluitingsjaar

S — Spoor-/tramwegstation

Spoor-/tramwegstation opgeheven

1900 — Waterloop met jaar van opening

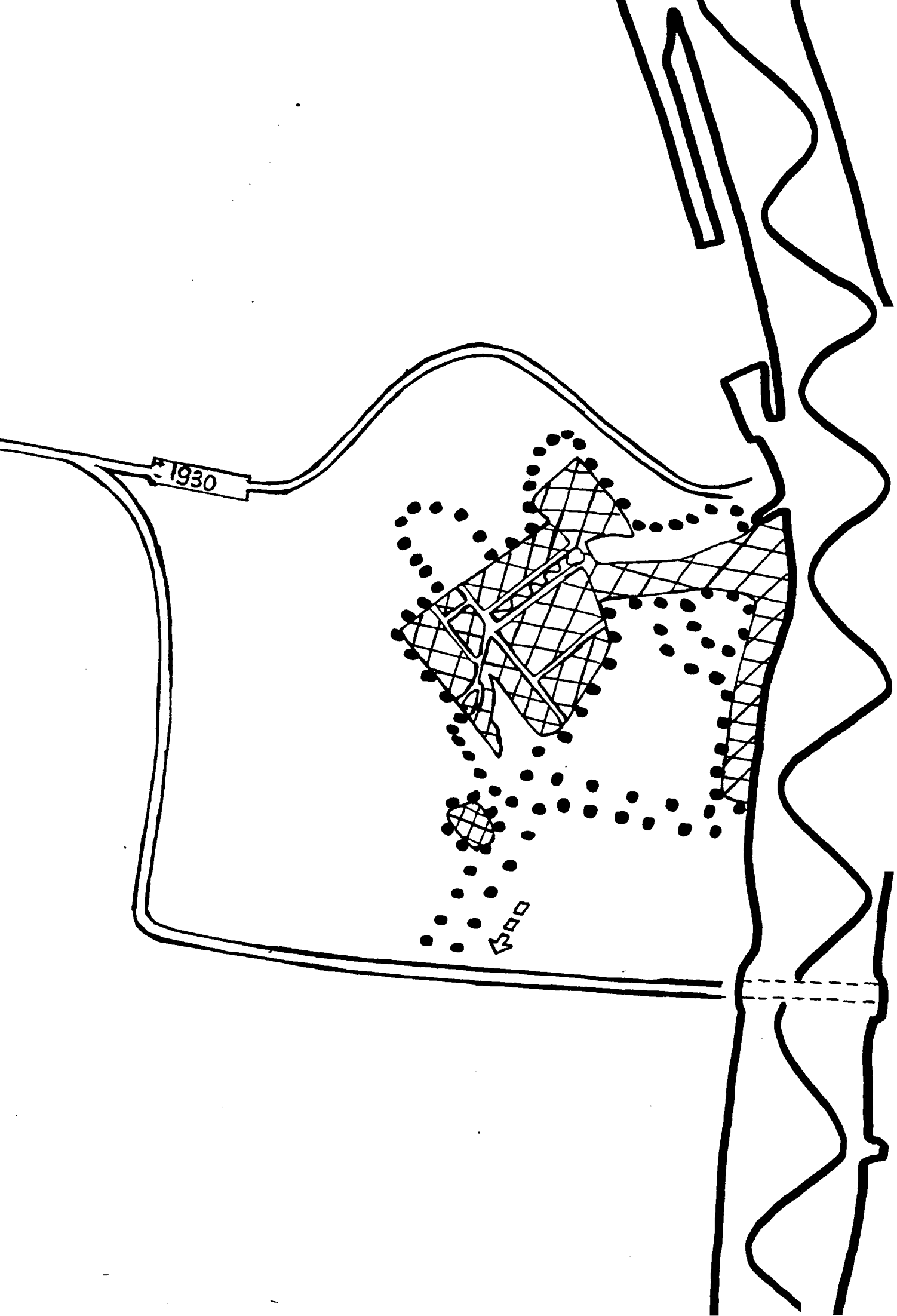
1930

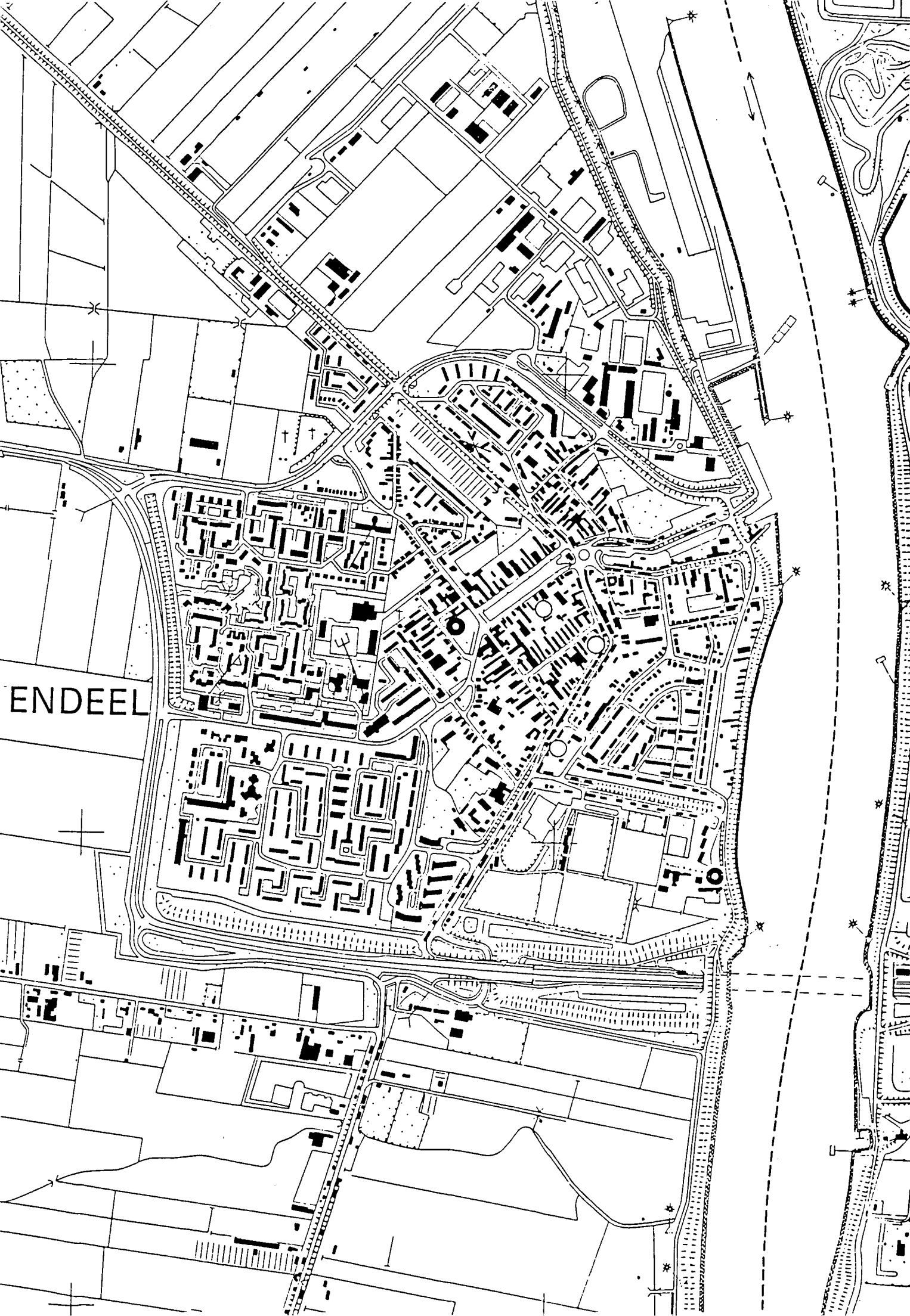
ENDEEL

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK VAN DE GEMEENTE 'S GRAVENDEEL

Inleiding

De gemeente 's-Gravendeel bestaat uit de kernen 's-Gravendeel, Schenkeldijk en De Wacht, waarbij de laatste twee slechts kleine buurtschappen zijn. 's-Gravendeel is een ringstraatdorp met centraal in het dorp de uitwateringsgeul. Buitendijks lag een haven die nu grotendeels gedempt is. Schenkeldijk is een dun bebouwd lint aan weerszijden van de dijk met een kleine naoorlogse uitbreiding met in de Zweedsestraat enkele houten noodwoningen. De Wacht is een buurtschap bestaande uit een boerderij en enkele dijkhuisjes met daarbij enkele nieuwbouwwoningen.

Dorpsbebouwing

De dorpsbebouwing in 's-Gravendeel bestaat voor een groot deel uit boerderijen, met daartussen woningen. De oudste bebouwing staat langs de Noord en Zuid Voorstraat (aan weerszijden van de bovengenoemde uitwateringsgeul), rond de kerk en langs de achter de dijk gelegen straten, met name Langestraat en Rijkestraat. In de MIP-periode heeft de bebouwing zich uitgebreid langs de Smidsweg waarlangs eenvoudige vrijstaande woningen staan uit het begin van de 20e eeuw, veelal onder mansardedaken en met eenvoudig gedecoreerde voorgevels.

Planmatige woningbouw

Aan de Smidsweg en zijn zijstraten Roodenburg Vermaatstraat en Nieuwstraat is in 1917 een klein complex van woningen verrezen. Het bestaat uit enkele blokken eenlaagse woningen onder zadeldaken met de nok parallel aan de straat waarbij de hoekwoningen van elk blok een topgevel richting straat hebben. In de Roodenburg Vermaatstraat staat bovendien één groter blok waarvan de middelste woningen hoger zijn. Het blok in de Nieuwstraat is schuin geplaatst zodat hier een pleintje is ontstaan.

Bijzondere bebouwing

In 's-Gravendeel bevinden zich meerdere kerken waarvan de kerk op de donk, Kerkstraat 1, beeldbepalend is voor het dorp. Dit is een kerk op kruisvormige plattegrond daterend uit 1904. Aan één zijde is tegen de kerk een vierkante toren gebouwd die uit andere steen is opgetrokken. De ingang is gevestigd in wat de absis zou moeten zijn. De transepten zijn breed en hebben een kleine uitbouw waarin zij-ingangen zijn gelegen. De gevels van de transepten zijn tuitgevels met spaarvelden die worden afgesloten door middel van een getrapt fries, de zijgevels zijn voorzien van kroonlijsten. De gevel van de absis ten slotte wordt afgesloten met kantelen. In het dorp bevinden zich nog twee zaalkerkjes die meer verscholen gelegen zijn. Het kerkje aan de Rijkestraat 4 uit 1869 is opgebouwd uit rode baksteen met in de voorgevel een gepleisterde plint en lisenen en blindvensters. In de Zuid-Voorstraat staat een tweede zaalkerkje eveneens uit rode baksteen met gevels met spaarvelden en lisenen. Aan de voorzijde is helaas een nieuw ingangsportaal gebouwd. Aan het Havenplein staat op de dijk voor

de Kreek een dokterswoning van circa 1880, waarvan de voorzijde eenlaags is en de achterzijde tweelaags. Het is een tamelijk rijk pand met witgeverfde gevels en luiken langs de vensters.

Boerderijen

De dorpsbebouwing van 's-Gravendeel bestaat voor een belangrijk deel uit boerderijen, zowel rond de kerk, aan Voorstraat, Langestraat als Rijkestraat. Uit de MIP-periode zijn hiervan te vermelden Kerkstraat 7, een boerderij uit het derde kwart van de 19e eeuw met een ingezwenkte lijstgevel aan de straat en een stal met zijlangsdeel. In de Langestraat is vermeldenswaard de boerderij Doorzicht uit 1862; een boerderij met ingezwenkte lijstgevel aan de straat en met achter de woning een schuur met houten wand. Aan de Rijkestraat staan aan weerszijden boerderijen met woning en stal onder doorlopend zadeldak met als voorgevel een tuit- of topgevel. De meest gave is Rijkestraat 31. Aan de rand van het dorp ligt de boerderij Frisostraat 25; een boerderij bestaande uit twee woonvolumes met gevels in blokpleisterwerk en ingezwenkte lijstgevels met erachter een grote stal uit rode baksteen.

Buiten de kernen, in de polder gelegen, staan meerdere boerderijen. Deze, in de vlakke polder gelegen, boerderijen zijn meestal omgeven door bomenrijen die als windscherm dienen. Aan de Maasdamseweg staan boerderijen parallel aan de straat waarbij ook nog arbeiderswoningen aanwezig zijn. Verder in de polder staan enkele fraaie boerderijen: Landzicht, 1e Kruisweg 15, daterend uit 1896, en Bouwlust, Boendersweg 36, uit het eind van de 19e eeuw. Landzicht is een boerderij met zijlangsdeel met de ingang links van de woning. Het woongedeelte staat met een wolfgevel richting straat en heeft eenvoudig gedecoreerde gevels. Bouwlust is eveneens een zijlangsdeel-boerderij met de ingang links van de woning. Ook hier een woongedeelte met gedecoreerde en gekleurde gevels. Vermeldenswaard zijn ten slotte de houten schuren met wanden van geteerde gepotdekselde planken, die met name in Schenkelsdijk veel te vinden zijn.

Monumenten van bedrijf en techniek

Aan de Molendijk in 's-Gravendeel bevindt zich een voormalige korenmolen uit 1857/1858. Het is een ronde stellingmolen uit ijsselsteentjes met een houten stelling. Rond de molen zijn in diverse perioden bedrijfsgebouwen geplaatst. Van het wiekenkruis zijn alleen de roeden nog over. Aan de Kilweg staat een watertoren uit 1914; een ronde bakstenen toren met taps toelopende schacht met steunberen waarop een uitkragend deel in betonconstructie.